

Tobiasz Orzeł
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4118-7516>
Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej
Uniwersytet Jagielloński

Budownictwo ludowe w krajobrazie Krakowa

Folk architecture in the landscape of Cracow

Abstract

The aim of the article is to characterize the occurrence of folk architecture in the urban space of Cracow. The introduction discusses the basic sources and techniques for obtaining information on the state of preservation of the historical buildings of former villages near Cracow. The next part of the article discusses the distribution of examples of this type of architecture in the city landscape. Author proposes to introduce a division into five zones, separated on the basis of quantitative and qualitative criteria. The areas designated in this way can be helpful in the future to conduct museum, conservation, urban and cultural studies. Finally, the issue of initiatives aimed at protecting the relics of folk architecture in this area is raised.

Keywords: Cracow, landscape, folk architecture, vernacular architecture, non-urban space

* * *

Celem artykułu jest scharakteryzowanie obecności obiektów budownictwa ludowego w przestrzeni miejskiej Krakowa. We wprowadzeniu zostały omówione podstawowe źródła i techniki pozyskiwania informacji na temat stanu zachowania historycznej zabudowy dawnych podkrakowskich wsi. W dalszej części artykułu omówiono zagadnienie rozmieszczenia przykładów tego rodzaju architektury w krajobrazie miasta. Zaproponowano podział na pięć stref, wyodrębnionych na podstawie kryteriów ilościowych i jakościowych. Wyznaczone w ten sposób obszary mogą być pomocne do prowadzenia w przyszłości studiów muzealnych, konserwatorskich, urbanistycznych i kulturoznawczych. W zakończeniu została poruszona kwestia inicjatyw mających na celu ochronę zabytków budownictwa ludowego w stolicy Małopolski.

Słowa kluczowe: Kraków, krajobraz, budownictwo ludowe, architektura wernakularna, przestrzeń nie-miejska

Odebrano / Received: 31.01.2020
Zaakceptowano / Accepted: 20.05.2020

Źródła wiedzy

Rozważania podjęte na łamach artykułu stanowią pokłosie badań terenowych przeprowadzonych przez autora pomiędzy 1 lipca a 15 sierpnia 2019 roku. Ich główną intencją było rozpoznanie aktualnego stanu zachowania obiektów budownictwa ludowego w granicach administracyjnych miasta Krakowa¹. Na wstępie przyjęto, że poszukiwane będą przede wszystkim przykłady zabytkowej, wiejskiej architektury wernakularnej. Z założenia zadanie to nie zostało ograniczone wyłącznie do form reliktowych jednoznacznie kojarzonych z chłopską kulturą tradycyjną². Podczas inwentaryzacji zwrócono uwagę na liczne budynki powstałe w czasach PRL-u³, których wartość mierzona kategoriami *stricte* muzealniczymi jest znikoma, choć nie można odmówić im rozmaicie rozumianych walorów krajobrazowych⁴. Należy podkreślić, że w podjętej akcji nie chodziło o uzyskanie danych do przeprowadzenia szczegółowej analizy przemian zabudowy wsi podkrakowskich w ujęciu chronologicznym. Takie działania musiałyby przyjąć postać studiów monograficznych, prowadząc do rekonstrukcji historycznego obrazu poszczególnych miejscowości. Natomiast na pierwszy plan wysunęła się kwestia ekspozycji tradycyjnego budownictwa ludowego w krajobrazie współczesnego miasta.

W trakcie poszukiwań terenowych posiłkowano się katalogiem gminnej ewidencji zabytków w wersji z lipca 2019 roku⁵. Lista ta zawiera 6 349 pozycji⁶, z których większość bezsprzecznie odnosi się do architektury miejskiej. Terminologia wprowadzona do opisu wymienionych obiektów jest stosowana mało konsekwentnie. Blisko 90 z nich figuruje pod hasłem „chałupa”⁷. Jednak duża liczba starych chat została opisana jako

¹ Przedsięwzięcie „Budownictwo ludowe w krajobrazie Krakowa” zostało zrealizowane ze środków pochodzących ze Stypendium Twórczego Miasta Krakowa przyznanego na rok 2019. Główny jego rezultat stanowi 1 200 kart dokumentacji fotograficznej złożonych w Pracowni Dokumentacji i Informacji Etnograficznej działającej przy Instytucie Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Jagiellońskiego. Istotną częścią projektu była popularyzacja dziedzictwa architektonicznego wsi krakowskiej w postaci kampanii przeprowadzonej w mediach społecznościowych (Instagram, Facebook) pod nazwą @krakowniki.

² Ten typ kultury w pełnym znaczeniu dotyczy czasów feudalnych (w Galicji reformy uwłaszczeniowe wprowadzono od 1848 roku). Zob. Dobrowolski, Woźniak 1976, s. 59–65.

³ W okresie tym można wydzielić kilka faz kształtowania się zabudowy wiejskiej: reforma rolna (1945–1949), plan sześcioletni (1950–1955), powrót do gospodarki rodzinnej (1956–1960), wprowadzenie ustawodawstwa kontrolującego budownictwo wiejskie (1961–1974), reforma administracyjna kraju (1975–1981), stan wojenny i transformacja ustrojowa (1982–1989). Zob. Mełges 2015, s. 96–101.

⁴ Wśród kryteriów oceny krajobrazu kulturowego Urszula Myga-Piątek wymienia: dawność, historyczność, wartość estetyczną, autentyczność substancji, harmonię, wyjątkowość, treść, wartość emocjonalną i wartość użytkową. Zob. Myga-Piątek 2007, s. 106–107.

⁵ *Gminna Ewidencja Zabytków dla Miasta Krakowa*, 03.07.2019.

⁶ Jednostki wykreślone z ewidencji w przeciągu ostatnich paru lat zostały w numeracji pominięte, choć są uwzględnione na liście.

⁷ Dla porównania w rejestrze zabytków z lutego 2018 roku na 1 211 pozycji występuje tylko jedna „chałupa”. Jest nią obiekt znajdujący się w Tyńcu przy ul. Benedyktyńskiej 42. Zob. *Rejestr Zabytków Krakowa*, 03.07.2019, poz. 199.

„dom drewniany” lub po prostu „dom”, a do tej kategorii została wliczona również część kamienic i willi (łącznie ponad 1 000 pozycji). Kilkadziesiąt razy pojawiają się także takie określenia jak „zagroda” i „stodoła”. Przykłady zabudowań gospodarczych są jednak raczej sporadycznie umieszczane w tego rodzaju dokumentacji. Należy zaznaczyć, że w najnowszej wersji ewidencji brakuje wielu cennych historycznie budynków⁸, a przede wszystkim znacznej liczby wiekowych i dobrze zachowanych kapliczek⁹. Stare chałupy stanowią także duży odsetek wśród pozycji wyłączonych ze zbioru w ostatnim okresie. Jednocześnie zdarza się, że na liście wciąż można znaleźć obiekty, które już od pewnego czasu nie istnieją w terenie¹⁰. W wielu przypadkach zabytkowy budynek w wyniku podjętych prac remontowych utracił swój oryginalny, historyczny wygląd¹¹.

Wielką pomocą przy wyszukiwaniu, ustalaniu adresu i analizowaniu przestrzennym zabudowy służą systemy geoinformacyjne dostępne w Internecie. Najpopularniejszym i najczęściej aktualizowanym zestawem ortofotomap jest baza Google Earth i Google Maps¹². Obrazy aerofotograficzne w jakości umożliwiającej odczytywanie danych na temat pojedynczych budowli gromadzone są od 2003 roku dla terenu wschodniego i środkowego Krakowa, a od 2007 roku dla zachodnich części miasta. Dla prawie całego obszaru aglomeracji istnieje użyteczna opcja trybu trójwymiarowego¹³. Prócz tego aplikacja Google umożliwia podgląd większości ulic małopolskiej stolicy z perspektywy uczestnika ruchu drogowego (*Street View*). Przeważająca część zdjęć z jezdni została pozyskana w latach 2009–2017. Co ciekawe, jeszcze niedawno funkcja ta uznawana była za znaczącą nowinkę technologiczną, natomiast dziś stanowi cenne źródło pokazujące przekształcenia przestrzeni publicznej w ujęciu historycznym¹⁴. Warto również wspomnieć o przynajmniej dwóch innych portalach oferujących dane kartograficzne. Pierwszym z nich jest Małopolska Infrastruktura Informacji Przestrzennej¹⁵, drugim Miejski System Informacji Przestrzennej Urzędu Miasta Krakowa, dzięki któremu

⁸ Nie znajdziemy tam np. jednej z najstarszych krakowskich chat stojącej w Mydlnikach przy ul. Zakliki z Mydlnik 4, datowanej na 1821 rok, czy wciąż zamieszkaanej chałupy na Zarzeczcu przy ul. Na Błonie 27, pochodzącej z przełomu XIX i XX wieku.

⁹ Na liście zostało wymienionych jedynie 11 samodzielnych obiektów małej architektury sakralnej. Nie odnajdziemy tam wielu ciekawych XIX-, a nawet XVIII-wiecznych kapliczek z Przewozu, Rybitw, Piasków Wielkich, Rajska, Łagiewnik, Skotnik, Tyńca czy Toniów.

¹⁰ Przykładem są domy przy ul. Lubockiej 82 i ul. Powiatowej 11.

¹¹ Z taką sytuacją mamy do czynienia choćby w przypadku budynków mieszkalnych przy ul. Wrony 77 oraz Geodetów 14 i 16.

¹² *Google: serwisy mapowe, aplikacja komputerowa Google Earth Pro 7.3.2.5776*, 15.12.2019.

¹³ Poza zasięgiem modelowania 3D leżą zachodnie rubieże miasta (Bielany, Tynec, Sidzina), tereny wschodnie Nowej Huty (od linii Branicy, Ruszczy i Węgrzynowic) oraz obszar jednostki wojskowej w Pychowicach.

¹⁴ Stan „zeskanowania” ulic Krakowa jest zadowalający. Pominięto w zasadzie jedynie mało znaczące szlaki komunikacyjne.

¹⁵ *Małopolska Infrastruktura Informacji Przestrzennej*, 15.12.2019.

w wygodny sposób można porównywać współczesny układ urbanistyczny z zabudową z poprzednich okresów¹⁶. Co ważne, w serwisie tym znajduje się także warstwa mapy uwzględniająca obiekty wpisane do ewidencji i rejestru zabytków¹⁷.

Nie sposób nie wspomnieć o akcji dokumentującej widoki Krakowa, prowadzonej od ponad dekady przez Leszka Grabowskiego, której efekty są umieszczone na stronach Małopolskiej Biblioteki Cyfrowej. Na szczególną uwagę zasługuje seria pt. „Dawne przedmieścia Krakowa: ulatująca przeszłość”, obejmująca aż 79 publikacji, powstałych w okresie 2009–2018¹⁸. Wiele wartościowych fotografii znajduje się w „Krakowskich panoramach i widokach”, składających się z 55 pozycji wydanych w latach 2011–2019¹⁹, oraz w cyklu „Zabytkowe figury, kapliczki i krzyże przydrożne z rejonu Krakowa i jego okolic”, który tworzy pięć części przygotowanych w okresie 2009–2012²⁰. Rzecz jasna w sieci odnaleźć można wiele innych ciekawych przedsięwzięć w formie blogów oraz profili na serwisach społecznościowych prowadzonych przez miłośników historii i topografii miasta²¹.

W analizach historyczno-komparatystycznych należy sięgnąć przede wszystkim do profesjonalnych opracowań z zakresu etnografii, historii architektury i kartografii. Charakterystykę budownictwa ludowego ziemi krakowskiej (głównie na tle innych regionów) możemy odnaleźć chociażby w pracach: Seweryna Udzieli²², Romana Reinfussa²³, Ignacego Tłoczka²⁴, Jerzego Czajkowskiego²⁵, Gerarda Ciołka²⁶, Mariana i Wojciecha Pokropków²⁷, Tomasza Czerwińskiego²⁸ czy Marka Grabskiego²⁹; jak również na łamach Polskiego Atlasu Etnograficznego³⁰. W celu zdobycia bardziej szczegółowych informacji warto sięgnąć do zasobów archiwalnych znajdujących się w krakowskim Muzeum Etnograficznym, gdzie wśród wielu innych cennych źródeł poświęconych budownictwu zdeponowano między innymi dokumentację fotograficzną przygotowaną z myślą o tworzeniu skansenu w Nowej Hucie³¹. Z kolei w Instytucie Etnologii

¹⁶ *Miejski System Informacji Przestrzennej Urzędu Miasta Krakowa: mapy historyczne*, 15.12.2019.

¹⁷ *Miejski System Informacji Przestrzennej Urzędu Miasta Krakowa: przestrzeń miejska*, 15.12.2019.

¹⁸ Grabowski 2009–2018.

¹⁹ Grabowski 2011–2019.

²⁰ Grabowski 2009–2012.

²¹ Wymieńmy tu tylko dwa prywatne instagramowe profile, na których pojawiają się m.in. zdjęcia krakowskich chałup: @tajemniczy_krakow i @toksyczny_msciciel.

²² Udziela 1924, s. 11–17.

²³ Reinfuss 1946, s. 238–242.

²⁴ Tłoczek 1958, s. 16–17.

²⁵ Czajkowski 1976; Czajkowski 1977.

²⁶ Ciołek 1984, s. 105–106, 155.

²⁷ Pokropek, Pokropek 1995, s. 113–125.

²⁸ Czerwiński 2006, s. 294–315.

²⁹ Grabski 2010.

³⁰ Gajek 1964–1981, Kłodnicki 1995.

³¹ *Archiwum Etnograficzne Muzeum Techniki Ludowej*, sygn. III/13144–13234, MEK; *Dokumentacja Skansenu w Nowej Hucie*, sygn. II/28856–28929, MEK.

i Antropologii Kulturowej UJ przechowywane są na przykład materiały z działalności szkolnych Kół Krajoznawczych³², Niemieckiego Instytutu Prac na Wschodzie (*Institut für Deutsche Ostarbeit*)³³, jak również bogato ilustrowane prace magisterskie Katedry Etnografii Słowian³⁴. Układy ruralistyczne dawnych podkrakowskich wiosek możemy studiować, korzystając z zasobów kartograficznych udostępnionych w Internecie, takich jak: austriackie mapy wojskowe z XVIII i XIX wieku³⁵, arkusze Katastru Galicyjskiego³⁶, zbiory Wojskowego Instytutu Geograficznego³⁷ oraz plany miasta z różnych okresów³⁸.

Strefy budownictwa ludowego

W celu analizy rozmieszczenia obiektów budownictwa ludowego na terenie Krakowa najlepiej posiłkować się starymi jednostkami katastralnymi. Obszary te zostały wyznaczone w latach 40. XIX wieku na potrzeby przeprowadzenia szczegółowej ewidencji budynków i gruntów. Ich granice z zasady odpowiadały poszczególnym miejscowościom. Wyjątek stanowiło miasto Kraków podzielone na kilka dzielnic. Będące samodzielnym miastem Podgórze tworzyło jednak jednolitą gminę katastralną³⁹. Pozostałe jednostki stanowiły wsie, złożone niekiedy z kilku tradycyjnie wyróżnianych przysiółków⁴⁰. Z reguły dla pojedynczych jednostek były wykonywane oddzielne zestawy map katastralnych. Sytuacja ta nie dotyczyła Krakowa, który przedstawiono w całości na jednym komplecie map, a także niektórych małych wiosek, których terytoria z kolei zaprezentowano na arkuszach sąsiednich miejscowości⁴¹.

Jednostki katastralne włączane stopniowo w obręb miasta uznawane były za kolejne jego dzielnice⁴². Były to *de facto* pomocnicze jednostki terytorialne, gdyż pod względem administracyjnym miasto było podzielone na obwody skupiające po kilka dzielnic katastralnych. Dopiero w 1954 roku zreformowano system administracyjny Krakowa, porzucając nieprzystające do ówczesnych realiów podziały przestrzenne z połowy

³² Między innymi tablice z fotografiami starych chat z Grzegórzek i Dębników. Zob. *Koła Krajoznawcze*, sygn. 1596–1597, IEiAK UJ.

³³ Przykładem są fotografie chałup i wiejskich pejzaży z Bronowic, Kostrza, Olszanicy i Kostrza. Zob. *Institut für Deutsche Ostarbeit*, sygn. IDO, IEiAK UJ.

³⁴ Wśród innych: Jałowiecki 1956, Bukowska 1960.

³⁵ *Mapire – Historical Maps Online*, 15.12.2019.

³⁶ *Kataster Galicyjski*, 10.12.2019.

³⁷ *Wojskowy Instytut Geograficzny*, 15.12.2019.

³⁸ *Dawne Mapy Krakowa*, 15.12.2019.

³⁹ Luchter 2010, s. 146–147.

⁴⁰ Na przykład do Kościelników, oprócz głównej osady, wliczono także: Stanisławice, Górkę i Cło. Zob. mapa katastralna z 1848 roku.

⁴¹ Na przykład dwie odseparowane od siebie części Jugowic przedstawiono razem z Borkiem Fałęckim. Zob. mapa katastralna z 1845 roku.

⁴² Zdarzały się korekty przebiegu ich granic. Działo się tak choćby w przypadku Dąbia i Płaszowa oraz Mogiły i Przewozu z uwagi na zmianę koryta Wisły, którą uważano za naturalną linię graniczną.

poprzedniego stulecia⁴³. Jeszcze dziś na niektórych starych budynkach spotkać można tabliczki adresowe z nazwami dawnych dzielnic. Jednostki te są także powszechnie używane w potocznej mowie krakowian, choć rzecz jasna ich precyzyjna historyczna delimitacja uległa zatarciu. Przyczyn tego stanu rzeczy należy dopatrywać się głównie w zjawisku zmiany, rozciągania lub przenoszenia znaczenia starych toponimów⁴⁴.

Na podstawie źródeł omówionych w poprzedniej części artykułu na obszarze współczesnego Krakowa można wykreślić pięć stref funkcjonowania budownictwa ludowego. Ich wyróżnienie możliwe jest w oparciu o czynniki takie jak: czytelność historycznego układu ruralistycznego⁴⁵; ekonomiczny, społeczny i kulturowy kontekst użytkowania przestrzeni; liczba zachowanych obiektów pochodzących z okresu przed włączeniem miejscowości w granice miasta oraz walory krajobrazowe zabudowy.

Strefa I obejmuje w zasadzie rubieżę Krakowa. Tereny te znalazły się w obrębie miasta w wyniku poszerzenia jego granic w latach 1973, 1986 i 2013, a także w mniejszym stopniu w 1941⁴⁶ i 1951 roku⁴⁷. Podstawową cechą tego obszaru jest niewielki poziom zurbanizowania w porównaniu z innymi częściami aglomeracji. Przekłada się to na wysoki wskaźnik zachowania dawnych układów ruralistycznych. Zarówno z lotu ptaka, jak i z powierzchni Ziemi, łatwo jest rozgraniczyć poszczególne osiedla⁴⁸. W tutejszym krajobrazie dominują układy wsi skupionych, najczęściej przybierające formę wielodrożnic⁴⁹, rzadziej owalnic⁵⁰ lub ulicówek⁵¹. Z większym rozproszeniem zabudowy mamy do czynienia w przypadku obszarów położonych wzdłuż meandrującego koryta

⁴³ Kasprzyk 2015, s. 45.

⁴⁴ Wszystkie nazwy współczesnych dzielnic Krakowa, za wyjątkiem Starego Miasta, Nowej Huty i Wzgórz Krzesławickich, nawiązują bezpośrednio do dawnych jednostek katastralnych. Prowadzi to do dość kuriozalnej z punktu widzenia historii sytuacji, w której „Tynec jest częścią Dębników” (prawidłowo rzecz ujmując – Dzielnic VIII Dębniki). Jednocześnie w ostatnich dwóch dekadach da się zauważyć zjawisko powrotu do bardziej precyzyjnego stosowania dawnych nazw topograficznych, np. pętlę tramwajową Nowa Huta Cementownia przemianowano na Pleszów, a przystanek kolejowy Kraków Borek Fałęcki na Kraków Łągiewniki (zgodnie z jego faktycznym położeniem na gruntach dawnej XXIII dzielnicy katastralnej). Zob. Luchter 2010, s. 160–161.

⁴⁵ Za wzór przyjmijmy stan z połowy XIX stulecia, który został dokładnie wyrysowany na mapach katastralnych.

⁴⁶ Dekret okupacyjnej administracji niemieckiej został potwierdzony przez nowe polskie władze w 1948 roku. Jednakże wydanemu wówczas rozporządzeniu nadano wsteczną moc obowiązującą od 1945. Stąd też w literaturze spotkać można różne daty dotyczące tego etapu poszerzenia granic miasta. Zob. Kasprzyk 2015, s. 41–43.

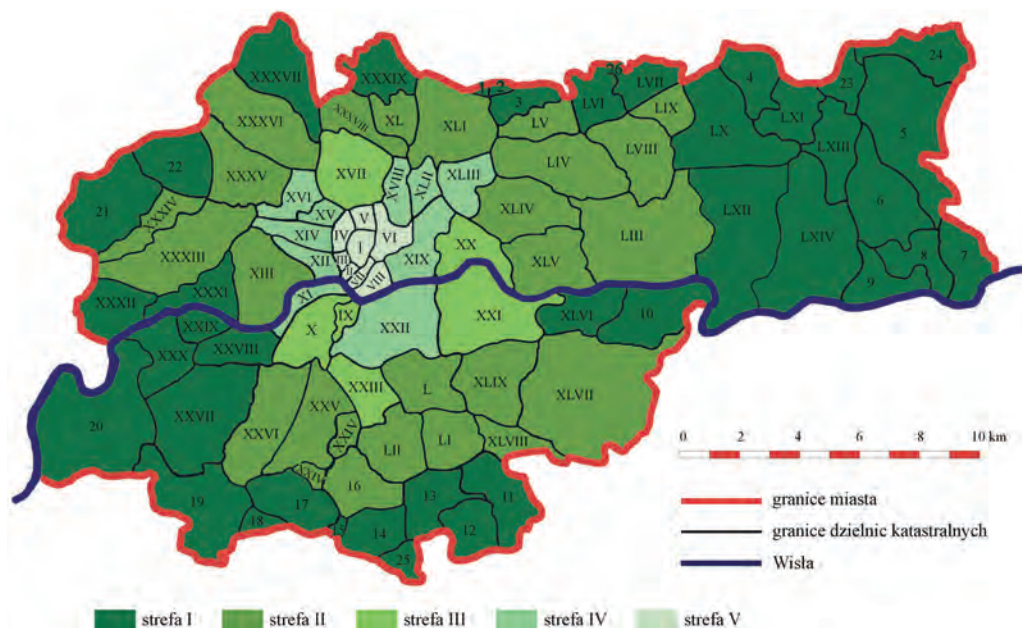
⁴⁷ Kasprzyk 2015, s. 43, 45, 48, 50, 53.

⁴⁸ Na granicach niektórych nowohuckich skupisk zabudowy stoją znaki drogowe z nazwą dawnej wioski, tak jak gdyby były to wciąż samodzielne miejscowości.

⁴⁹ Np. Łuczanowice, Pleszów (główna osada), Kostrze i Mydlniki.

⁵⁰ Np. Olszanica i Lubocza.

⁵¹ Np. Skotniki i Branice (główna osada).

Mapa: Strefy budownictwa ludowego na terenie współczesnego miasta Krakowa. Wyk. Tobiasz Orzeł na podstawie: Luchter 2010, s. 150–151.

Dawne dzielnice katastralne: I – Śródmieście, II – Wawel, III – Nowy Świat, IV – Piasek, V – Kleparz, VI – Wesoła, VII – Stradom, VIII – Kazimierz, IX – Ludwinów, X – Zakrzówek, XI – Dębniki, XII – Półwie Zwierzynieckie, XIII – Zwierzyniec, XIV – Czarna Wieś, XV – Nowa Wieś, XVI – Łobzów, XVII – Krowodrza, XVIII – Warszawskie, XIX – Grzegórzki, XX – Dąbie, XXI – Płaszów, XXII – Podgórze, XXIII – Łagiewniki, XXIV – Jugowice, XXV – Borek Fałęcki, XXVI – Kobierzyn, XXVII – Skotniki, XXVIII – Pychowice, XXIX – Bodzów, XXX – Kostrze, XXXI – Przegorzały, XXXII – Bielany, XXXIII – Wola Justowska, XXXIV – Chełm, XXXV – Bronowice Małe, XXXVI – Bronowice Wielkie, XXXVII – Tonie, XXXVIII – Prądnik Biały, XXXIX – Witkowice, XL – Górka Narodowa, XLI – Prądnik Czerwony, XLII – Olsza, XLIII – Rakowice, XLIV – Czyżyny, XLV – Łęg, XLVI – Rybitwy, XLVII – Bieżanów, XLVIII – Rżąka, XLIX – Prokocim, L – Wola Duchacka, LI – Piaski Wielkie, LII – Kurdwanów, LIII – Mogiła, LIV – Bieńczyce, LV – Mistrzejowice, LVI – Zesławice, LVII – Kantorowice, LVIII – Krzesławice, LIX – Grębałów, LX – Lubocza, LXI – Wadów, LXII – Pleszów, LXIII – Ruszczka, LXIV – Branice. Jednostki włączone w granice miasta po zniesieniu podziału na dzielnice katastralne: 1 – Węgrzce (południowy skrawek), 2 – Dziekanowice (południowy skrawek), 3 – Batowice (część południowa), 4 – Łuczanowice, 5 – Kościelniki, 6 – Wyciąże, 7 – Wolica, 8 – Przylasek Wyciąski, 9 – Przylasek Rusiecki, 10 – Przewóz, 11 – Kosocice, 12 – Soboniewice, 13 – Rajsko, 14 – Wróblowice, 15 – Lusina (część północna), 16 – Swoszowice, 17 – Opatkowice, 18 – Libertów (część północna), 19 – Sidzina, 20 – Tyniec, 21 – Olszanica, 22 – Mydlniki, 23 – Węgrzynowice, 24 – Wróżeńnice, 25 – Zbydniowice, 26 – Zastów (południowy skrawek)

Wisły na wschód od centrum miasta⁵², a także wśród wzniesień Pogórza Wielickiego na południu Krakowa⁵³.

Dla strefy tej jest charakterystyczna obecność gospodarki rolno-hodowlanej⁵⁴. Aktywność ta najbardziej widoczna jest na wschodnich obszarach Nowej Huty, gdzie większość niezabudowanych terenów wciąż zajmują grunty orne⁵⁵. Prowadzenie uprawy roślin i chowu zwierząt wymaga utrzymania właściwej infrastruktury, którą w przypadku rodzinnych gospodarstw stanowią zabudowania zagrodowe. Zatem czynniki ekonomiczne spowodowały, że na wyróżnionym obszarze w największym stopniu zaistniały warunki do zachowania się starych stodół, stajni, piwnic (wolnostojących), studni i ogrodzeń. Błędne jest jednak przekonanie, że im bardziej rolniczy charakter ma dane osiedle, tym więcej odnajdziemy tam reliktyw budownictwa ludowego. W miejscach, gdzie działalność rolniczo-hodowlana jest opłacalna, inwestuje się w nowe technologie, wobec których zabudowa sprzed kilkudziesięciu lat jest nieadekwatna⁵⁶. Dlatego archaiczne budownictwo zagrodowe utrzymało się zwłaszcza na terenach, na których następuje stopniowa, lecz nieodwracalna redukcja indywidualnej gospodarki rolno-hodowlanej⁵⁷.

Penetrując teren pierwszej strefy, zauważyć można dużą różnorodność wśród obiektów budownictwa ludowego. Poddajmy rozważaniom tylko dwie cechy wizualne starych chałup, a mianowicie wygląd zewnętrzny ścian oraz dachu. W tym regionie przy wznoszeniu budynków drewnianych powszechnie używano konstrukcji wieńcowej. Zręby ułożone są z bierwion o przekroju okrągłym, półokrągłym lub zbliżonym do kwadratu. Kolejne belki wiąże się za pomocą złącz na obłap, rybi ogon lub zamek prosty. Spoiny pomiędzy nimi wypełnia mech oblepiony ziemią lub wióry drzewne. Ściany takie są bielone całkowicie, niekiedy z dodatkiem niebieskiego barwnika (ultramaryny). W zachodniej części miasta występuje również malowanie w pasy. Spotyka się także ściany pozostawione na surowo. Powszechnym zjawiskiem jest przykrywanie zrębu za pomocą odeskowania w wariacie pionowym na styk, pionowym z listowaną szparą lub rzadziej poziomym. Kolorystyka okładzin jest bardzo różnorodna: od żółci, przez brąz, czerwień, fiolet, błękit, aż do zieleni. Szalunkowi pionowemu często towarzyszy dekoracyjne profilowanie zakończeń deseczek. Zdarza się również okrywanie ścian drewnianych za pomocą płyt drewnopochodnych, papy, eternitu, a także ich tynkowanie.

⁵² Np. Chałupki (część Branic), Przylasek Rusiecki, Przewóz i Rybitwy.

⁵³ Np. Soboniowice, Rajsko i Sidzina.

⁵⁴ Według danych pochodzących z ostatniego powszechnego spisu rolnego w 2010 roku na terenie gminy miejskiej Kraków istniały 4 483 gospodarstwa, których łączna powierzchnia wynosiła 11 431 ha. Zob. *Bank Danych Lokalnych: powszechny spis rolny z 2010 roku*, 15.12.2019. Kolejny spis rolny odbywa się w bieżącym roku (2020).

⁵⁵ Pasowy układ pól jest bardzo wyraźny na współczesnych zdjęciach satelitarnych.

⁵⁶ Zjawisko to jest bardzo dobrze widoczne w rejonie Węgrzynowic, Wróźenic i Górki Kościelnickiej.

⁵⁷ Dobrym przykładem może być tutaj Sidzina, na terenie której odnajdziemy dużą liczbę interesujących zabudowań gospodarczych. Analizując archiwalne zdjęcia satelitarne, możemy dostrzec, jak od lat 90. ubiegłego stulecia zarastają tam użytki rolne. Zob. *Miejski System Informacji Przestrzennej Urzędu Miasta Krakowa: mapy historyczne*, 15.12.2019.

Mniej popularna w budownictwie wsi podkrakowskiej była konstrukcja sumikowo-łatkowa. Wśród obiektów powojennych przeważają materiały ogniotrwałe. Ściany takich domów wymurowane są najczęściej z cegieł, czasem z wtrąconymi wątkami z pustaków. W południowo-zachodniej części miasta popularne jest użycie kamienia wapiennego, wydobywanego w miejscowych kamieniołomach. Z kolei w obiektach powstałych w latach PRL-u powszechnie stosowano wypełnienie ceglanych ram za pomocą nowohuckiego żużlu.

Bogactwo form dostrzegalne jest także w przypadku dachów. Na najstarszych chałupach dostrzec można dachy czterospadowe, które przed laty kryte były słomą. Wśród obiektów pochodzących z pierwszej połowy XX stulecia najczęściej występują odmiany: dwuspadowe proste, dwuspadowe z daszkami przyzbowymi, przyczółkowe, naczółkowo-przyczółkowe i naczółkowe. Na starych budynkach zobaczymy pokrycia wykonane z: dachówki ceramicznej, szarej dachówki cementowej, gontu, osika, blachy płaskiej, blachy falowanej, eternitu płaskiego, eternitu falowanego oraz papy.

Strefa I cechuje się także najlepszym wyeksponowaniem obiektów budownictwa ludowego. Stosunkowo często spotyka się tu stare, przeważnie opuszczone domostwa, stojące na otwartej przestrzeni. Jednak większość zabytkowych budynków mieszkalnych znajduje się na prywatnych posesjach i jest zagrodzona płotami, najczęściej z metalowej siatki, nierzadko również żywopłotami. Warto zaznaczyć, że chałupy są postawione zazwyczaj w ten sposób, żeby dłuższe ściany były skierowane w kierunku południowym (do słońca). W związku z tym w zależności od warunków terenowych budynki te sytuują się wzdłużnie lub poprzecznie względem drogi. W pierwszym przypadku często mamy do czynienia z sytuacją, w której w wyniku podniesienia poziomu ulicy, wiekowa chata wydaje się zapadać pod ziemię, a z poziomu chodnika widać niewiele więcej niż jej dach. Zaś w drugim przypadku wyeksponowana zostaje ściana szczytowa. Rzadko kiedy napotkać można dwa lub trzy sędziwe zabudowania w swoim bezpośrednim sąsiedztwie. Najczęściej relikty te otoczone są znacznie późniejszą architekturą. Przypadki szczególnego pielęgnowania wartości estetycznych starych chałup należą do wyjątków.

Strefa II stanowi pierścień przedmieść sięgający w kilku miejscach aż po granice administracyjne Krakowa. Obszary te włączono do miasta w 1910, 1941, 1951 i 1973 roku⁵⁸. Cechą wyróżniającą ten teren są wciąż czytelne układy przestrzenne dawnych wsi zachowane w mocno zurbanizowanym otoczeniu⁵⁹. Zabudowa historycznych wiosek uległa zagęszczeniu, przeważnie przekształcając je w osiedla domów jednorodzinnych.

⁵⁸ Zachodnia część Bieżanowa została włączona do miasta w 1941 roku, wschodnia w 1973 roku. Zob. Kasprzyk 2013, s. 802; Kasprzyk 2015, s. 43, 45, 48.

⁵⁹ Układ ruralistyczny Bronowic Małych, obejmujący północną część dawnej wsi, jako jedyny figuruje w gminnej ewidencji zabytków. W tym przypadku nie chodzi jednak o wyjątkowość znajdującej się tam zabudowy, lecz raczej o bronowicką „legendę” związaną z działalnością młodopolskich artystów, której najwybitniejszym przejawem było *Wesele* Stanisława Wyspiańskiego. *Gminna Ewidencja Zabytków dla Miasta Krakowa*, 03.07.2019, poz. 643.

Przykłady starych wiejskich domów w strefie I

A – Witkowice, ul. Koralkowa 13, Fot. Tobiasz Orzeł (2019)

B – Lubocza, ul. Lubocka 17, Fot. Tobiasz Orzeł (2019)

C – Wolica, ul. Biwakowa 6 , Fot. Tobiasz Orzeł (2019)

D – Pleszów, ul. Jezierskiego 10 , Fot. Tobiasz Orzeł (2019)

E – Wróblowice, ul. Niewodniczańskiego 11, Fot. Tobiasz Orzeł (2019)

F – Skotniki, ul. Skotnicka 207, Fot. Tobiasz Orzeł (2019)

G – Tynec, ul. Benedyktyńska 42, Fot. Tobiasz Orzeł (2019)

H – Olszanica, ul. Majówny 40, Fot. Tobiasz Orzeł (2019)

Przykłady starych wiejskich domów w strefie II

I – Bieńczyce, ul. Stadionowa 3, Fot. Tobiasz Orzeł (2019)

J – Krzesławice, ul. Wańkowicza 81, Fot. Tobiasz Orzeł (2019)

K – Mogiła, ul. Powiatowa 12, Fot. Tobiasz Orzeł (2019)

L – Bieżanów, ul. Bieżanowska 219A, Fot. Tobiasz Orzeł (2019)

M – Piaski Wielkie, ul. Mokra 26, Fot. Tobiasz Orzeł (2019)

N – Chełm, ul. Przyszłości 20, Fot. Tobiasz Orzeł (2019)

O – Bronowice Wielkie, ul. Budrysów 15, Fot. Tobiasz Orzeł (2019)

Przykład starego wiejskiego domu w strefie III

P – Ludwinów, ul. Rozdroże 10A, Fot. Tobiasz Orzeł (2019)

Tereny, które przed wybuchem II wojny światowej⁶⁰, a w niektórych przypadkach jeszcze w latach 90. ubiegłego stulecia⁶¹, stanowiły użytki rolne, zostały zajęte pod budowę: zakładów przemysłowych, infrastruktury komunikacyjnej, blokowisk, dzielnic willowych, ogródków działkowych, parków oraz obiektów sportowo-rekreacyjnych. W tak przeobrażonym krajobrazie z dawnej zabudowy zagrodowej zachowały się do dnia dzisiejszego zwykle same domostwa pozbawione zaplecza gospodarskiego. Pozostawione gdzieśgdzie stare stodoły i stajnie stanowią najczęściej jedynie pamiątkę po prowadzonej tu niegdyś aktywności rolniczej. Reliktami ruralnej przeszłości w tej strefie są również niektóre zachowane obiekty użyteczności publicznej, takie jak: świątynie⁶², remizy⁶³, karczmy⁶⁴ czy szkoły⁶⁵.

Co istotne, rozwiązania konstrukcyjne, materiałowe i dekoracyjne są zasadniczo zbliżone do tych spotykanych na rubieżach miasta. Jednak im głębszy stopień zurbanizowania przestrzeni, tym widoczniejsze staje się rugowanie z miejscowego krajobrazu pozostałości dawnej zabudowy wiejskiej. Zdarza się, że stare chałupy, zazwyczaj już nieużytkowane w pierwotnej funkcji, są zasłaniane blaszanymi garażami, banerami reklamowymi itp. Nierzadko też „toną” w bujnej roślinności. W takiej sytuacji przechodzień często nie jest w stanie nawet spostrzec, że mija zabytkowy budynek.

Strefę III tworzy kilka byłych dzielnic katastralnych otaczających centrum, włączonych w granice miasta w latach 1910, 1911, 1912 i 1941⁶⁶. Jej cechą charakterystyczną jest znaczny stopień zniekształcenia dawnego układu ruralistycznego. O ile aktualna sieć drogowa w wielu miejscach pokrywa się ze stanem z początków XX wieku, to przestrzeń tę zasadniczo wypełnia już typowo miejska architektura. Do dziś można tu odnaleźć pojedyncze przykłady starych chałup wiejskich, przeważnie są one jednak zlokalizowane na peryferiach zwartej zabudowy⁶⁷. W porównaniu do dwóch kolejnych stref dość licznie zachowały się tu obiekty małej architektury sakralnej⁶⁸.

Strefę IV stanowią obszary śródmiejskie zlokalizowane poza historycznym starym miastem. W zasięg administracyjnego terytorium Krakowa weszły w 1910, 1915⁶⁹ i 1941

⁶⁰ Przede wszystkim chodzi tu o Wolę Justowską i Bieżanów, gdzie już w okresie międzywojennym powstały osiedla willowe.

⁶¹ Jak w przypadku Górki Narodowej.

⁶² Np. drewniany kościół pw. Narodzenia Pańskiego i św. Bartłomieja Apostoła w Mogile oraz murowany pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Piaskach Wielkich.

⁶³ Np. OSP w Bieżanowie.

⁶⁴ Np. przy ul. Sawiczewskich 1 w Swoszowicach (do niedawna mieściła się tu restauracja).

⁶⁵ Np. przy ul. Tetmajera 2 w Bronowicach Małych (obecnie przychodnia).

⁶⁶ Kasprzyk 2013, s. 773, 793, 812, 820, 823; Kasprzyk 2015, s. 43.

⁶⁷ Np. domy przy ul. Rozdroże 10A – Ludwinów, ul. Bocznej 11 – Zakrzówek (niedawno rozebrana), ul. Strumiennej 3 i 6 – Łągiewniki, ul. Lasówka 8 – Płaszów, ul. Cichociemnych AK 15 – Dąbie (przysiółek Beszcz), ul. Wybickiego 38 – Krowodrza.

⁶⁸ W Łągiewnikach odnaleźć można przynajmniej trzy kamienne kapliczki pochodzące z 2. połowy XIX wieku.

⁶⁹ Chodzi o miasto Podgórze, którego jednak terytorium *de facto* w większości obejmowało tereny niezurbanizowane.

roku⁷⁰. Istotną cechą tych terenów jest zastąpienie starych układów ruralistycznych, całkiem czytelnych jeszcze w początkach XX wieku, późniejszą tkanką urbanistyczną. Działania zmieniające pierwotny ład przestrzenny wywodzą się jeszcze z czasów realizacji tzw. planów regulacyjnych Wielkiego Krakowa⁷¹. Pomimo gwałtownych przeobrażeń struktury zagospodarowania przestrzennego, relikty budownictwa ludowego zostały udokumentowane w niektórych częściach tej strefy w latach 60. XX wieku⁷². Aktualnie o dawnym wiejskim charakterze świadczą tu jedynie ślady pośrednie, takie jak: nazwy własne⁷³, przebiegi niektórych dróg⁷⁴, pozostałości zabudowań dworskich i folwarcznych⁷⁵ oraz nieliczne kapliczki⁷⁶.

Strefa V obejmuje tereny stanowiące miasto Kraków przed 1910 rokiem. Na jego obszarze znajdowały się wówczas: Stare Miasto w obrębie Plant, Wawel, miasta satelickie Kleparz i Kazimierz, gęsto zabudowane przedmieścia oraz dawne jurydyki⁷⁷. Teren ten nie miał zatem charakteru wiejskiego przynajmniej od połowy XIX wieku⁷⁸. Można zatem śmiało stwierdzić, że nie leży w zasięgu poszukiwań związanych z fenomenem budownictwa ludowego.

Zakończenie

Występowanie pozostałości budownictwa ludowego na administracyjnym terytorium Krakowa ma charakter zróżnicowany przestrzennie. W zaproponowanym modelu poszczególne strefy są ułożone koncentrycznie wokół jądra, którym jest najstarsza część miasta z Rynkiem Głównym. Uogólniając, im dalej od centrum aglomeracji, tym większa nie tylko sama liczba zachowanych obiektów, ale także ich widoczność w krajobrazie oraz różnorodność typologiczna, w pewnych przypadkach przybierająca postać cech lokalnych. Należy zaznaczyć, że wyznaczone strefy nie pokrywają się jednak bezpośrednio z kolejnymi etapami poszerzania miejskich granic. Związane jest to

⁷⁰ Kasprzyk 2013, s.15, 622, 766, 769, 777, 787, 798, 808; Kasprzyk 2015, s. 43.

⁷¹ Klimas, Lesiak-Przybył, Sokół. 2010, s. 321–322.

⁷² Wykonane w 1967 roku fotografie kilkudziesięciu obiektów z terenu Łobzowa odnaleźć można w zbiorach krakowskiego Muzeum Etnograficznego. Zob. *Budownictwo z terenu Krakowa*, sygn. II/3457–3599, MEK.

⁷³ Na przykład nazwa ul. Czarnowiejskiej pochodzi od Czarnej Wsi, pl. Nowowiejskiego od Nowej Wsi, a ul. Zagrody w Dębnikach od znajdujących się tam niegdyś gospodarstw chłopskich.

⁷⁴ Przykładowo obecna ul. Pilotów była główną drogą Rakowic, a ul. Grzegórzecka osią zabudowy Grzegórzek.

⁷⁵ Np. dwór Potockich w Olszy.

⁷⁶ Obiekty takie spotkać można między innymi nad Wisłą w Dębnikach czy w Łobzowie na skrzyżowaniu ul. Kazimierza Wielkiego z ul. Przeskok.

⁷⁷ Kasprzyk 2013, s. 14–15.

⁷⁸ Świadczą o tym chociażby liczne opracowania kartograficzne z tamtego okresu. Zob. *Dawne Mapy Krakowa*, 15.12.2019; *Kataster Galicyjski*, 10.12.2019; *Mapire – Historical Maps Online*, 15.12.2019; *Miejski System Informacji Przestrzennej Urzędu Miasta Krakowa: mapy historyczne*, 15.12.2019; *Wojskowy Instytut Geograficzny*, 15.12.2019.

z różnymi koncepcjami zagospodarowania przestrzennego, pojawiającymi się w przeciągu minionego stulecia, które wpłynęły na sposób przeobrażenia dawnych obszarów wiejskich⁷⁹.

Osobnym problemem jest sprawa ochrony materialnego dziedzictwa dawnej wsi podkrakowskiej w krajobrazie dużego miasta. W żadnej z opisanych stref nie znajdziemy spójnych zespołów zabytkowych kultury ludowej pokroju lanckorońskiego rynku, głównej ulicy Chochołowa, czy malowanych chat Zalipia. W najbliższym czasie raczej trudno liczyć na pojawienie się inicjatyw chroniących dawny wiejski krajobraz tak restrykcyjnie, jak robią to parki kulturowe na obszarze Starego Miasta i najstarszej części Nowej Huty⁸⁰. Instytucje zajmujące się ochroną zabytków skupiają się przede wszystkim na zachowaniu pojedynczych obiektów *in situ*, bez szerszego wpływu na kontekst przestrzenny.

Kwestią otwartą pozostaje idea utworzenia muzeum typu skansenowskiego, do którego można by przenieść najcenniejsze budynki. Pomysł ten nie jest zresztą nowy. Już w latach międzywojennych zamierzano utworzyć skansen na obszarze Lasu Wolskiego, ostatecznie jednak wybrano grunty przy al. Panieńskich Skał. Do realizacji projektu doszło jednak dopiero pod koniec lat 40. XX wieku. Z Komorowic pod Bielskiem-Białą przeniesiono drewnianą XVI-wieczną świątynię pw. św. Jana Chrzciciela, której wezwanie zmieniono na Matki Bożej Królowej Polski. W kolejnych latach w okolicy kościoła sprowadzono karczmę z Pasieki, spichlerze z Trzyciąża i Soboniowic oraz kilka obiektów małej architektury sakralnej. Powstały mini-park etnograficzny nie miał jednak szczęścia. Dwukrotnie spłonęła zabytkowa świątynia (1978, 2002). Po ostatnim pożarze nastąpił spór pomiędzy parafianami a miłośnikami historii o dalsze losy tego miejsca. Wierni zapragnęli nowej większej świątyni. Z kolei Obywatelski Komitet Ratowania Krakowa dążył do ponownej odbudowy kościoła w możliwie pierwotnej postaci. Ostatecznie zdecydowano się na rozwiązanie kompromisowe, czyli wzniesienie nowoczesnego budynku, którego bryła nawiązywać ma do historycznego obiektu⁸¹. Jednak przy okazji na terenie skansenu postawiono nową plebanię i stworzono parking. Tym samym kompleks zatracił swą wartość historyczną i krajobrazową.

W latach 70. ubiegłego wieku zrodziła się koncepcja stworzenia muzeum na wolnym powietrzu w Nowej Hucie. W pierwotnym założeniu zamierzano na ten cel przeznaczyć tereny w pobliżu kopca Wandy w Mogile. Pod koniec wspomnianej dekady przystąpiono do realizacji Muzeum Techniki Ludowej, jednak w zmienionej lokalizacji,

⁷⁹ Na przykład plan regulacyjny Wielkiego Krakowa, niemiecki projekt przebudowy miasta, budowa Nowej Huty, program zabudowy pasmowej (wielkopłytowe osiedla Płaszów, Prokocim, Bieżanów), swobodny rozrost aglomeracji.

⁸⁰ *Biuletyn Informacji Publicznej Urzędu Miasta Krakowa: park kulturowy Nowa Huta*, 15.12.2019; *Biuletyn Informacji Publicznej Urzędu Miasta Krakowa: park kulturowy Stare Miasto*, 15.12.2019.

⁸¹ *Rekonstrukcje i odbudowy*, 15.12.2019.

to jest w sąsiedztwie dworku Matejki w Krzesławicach. Również w tym przypadku zaczęto od przeniesienia świątyni. Tym razem był to drewniany kościółek pw. św. Jana Chrzciciela i Matki Boskiej Szkaplerznej z Jawornika⁸². Jednak na tym działaniu właściwie zakończyło się urzeczywistnianie ambitnych planów.

W ostatnich latach odżywają pomysły na budowę skansenu. Wedle niedawnych doniesień medialnych na ten cel ma zostać przeznaczona działka zlokalizowana pomiędzy Przylaskiem Rusieckim a Branicami. Realizatorem przedsięwzięcia będzie spółka Nowa Huta Przyszłości. Należy podkreślić, że pomysłodawcy skupiają się nie tylko na potrzebie uratowania najcenniejszych obiektów budownictwa ludowego z obszaru Krakowa. W zgodzie ze współczesnymi trendami w zarządzaniu kulturą, podkreślają istotną funkcję edukacyjną i rekreacyjną nowoczesnej placówki muzealnej⁸³. Inicjatywa ta ma szansę w poważnym stopniu przyczynić się do podniesienia roli dziedzictwa dawnych podmiejskich wsi w świadomości mieszkańców i turystów.

Na sam koniec warto zaznaczyć, że budownictwo ludowe nie musi być traktowane wyłącznie jako nieco kłopotliwa pamiątka minionych czasów, lecz może również stanowić inspirację do tworzenia innowacyjnych rozwiązań architektonicznych. Wzorowanie się na historycznej zabudowie nie oznacza bynajmniej ślepego powtarzania form znanych z przeszłości. Spektrum możliwości wykorzystania właściwości budownictwa ludowego jest przecież bardzo szerokie, obejmuje bowiem nie tylko bryłę, ale także estetykę materiału, kolorystykę oraz detale zdobnicze⁸⁴. Tu jednak głos należy oddać potencjalnym inwestorom i projektantom.

Bibliografia

- Bukowska I. 1960, *Przemiany kulturowe w urządzeniu wnętrza domu chłopskiego we wsi Skotniki (Kraków, dzielnica Podgórze) w latach od 1880 do 1960* (praca magisterska, nr 44, Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Jagiellońskiego).
- Ciołek G. 1984, *Regionalizm w budownictwie wiejskim w Polsce*, Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki, Kraków.
- Czajkowski J. 1976, *Budownictwo wiejskie w Krakowskiem*, „Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku”, nr 22, s. 49–122.
- Czajkowski J. 1977, *Ze studiów nad budownictwem wiejskim w Krakowskiem*, „Lud” t. 61, s. 98–110.
- Czerwiński T. 2006, *Budownictwo ludowe w Polsce*, Sport i Turystyka – MUZA SA, Warszawa.
- Dobrowolski K., Woźniak A. 1976, *Historyczne podłoże polskiej kultury chłopskiej*, [w:] M. Biernacka i in. (red.), *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*, t. 1, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław, s. 59–90.

⁸² *Nowa Huta Mniej Znana*, 15.12.2019.

⁸³ *Telewizja Polska – Kraków*, 15.12.2019.

⁸⁴ Rumińska 2013, s. 33–40.

- Gajek J. (red.), 1964–1981, *Polski atlas etnograficzny*, z. 1–6, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, Warszawa.
- Grabowski L. 2009–2012, *Zabytkowe figury, kapliczki i krzyże przyrodne z rejonu Krakowa i jego okolic*, nakładem autora, Kraków, <http://www.mbc.malopolska.pl/dlibra/publication?id=21230&from=&dirids=1&tab=1&lp=18&QI=E6BB4CBC94B2687EAA875389E38766> 60-65, dostęp 10.12.2019.
- Grabowski L. 2009–2018, *Dawne przedmieścia Krakowa: ulatująca przeszłość*, nakładem autora, Kraków, <http://www.mbc.malopolska.pl/dlibra/publication?id=17689&from=&dirids=1&tab=1&lp=11&QI=E6BB4CBC94B2687EAA875389E3876660-52>, dostęp 10.12.2019.
- Grabowski L. 2011–2019, *Krakowskie panoramy i widoki*, nakładem autora, Kraków, <http://www.mbc.malopolska.pl/dlibra/publication?id=64521&from=&dirids=1&tab=1&lp=10&QI=E6BB4CBC94B2687EAA875389E3876660-65>, dostęp 10.12.2019.
- Grabski M. 2010, *Budownictwo krakowskie. Z historii badań i ochrony*, [w:] A. Dobrowolski (red.), *Dziedzictwo Krakowiaków Zachodnich i pogranicza krakowsko-śląskiego*, Miejski Ośrodek Kultury, Sportu i Rekreacji, Chrzanów, s. 54–82.
- Jałowicki B. 1956, *Budownictwo ludowe w Tyńcu pod Krakowem od początku XIX wieku do roku 1955* (praca magisterska, nr 29, Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Jagiellońskiego).
- Kasprzyk B. (oprac.) 2013, *Poczet sołtysów, wójtów i burmistrzów miast, jurydyk, wsi i gmin przyłączonych do Krakowa do 1915 roku*, Urząd Miasta Krakowa, Kraków.
- Kasprzyk B. (oprac.) 2015, *Poczet sołtysów i wójtów wsi, gmin i gromad przyłączonych do Krakowa po 1915 roku*, Urząd Miasta Krakowa, Kraków.
- Klimas M., Lesiak-Przybył B., Sokół A. 2010, *Wielki Kraków: rozszerzenie granic miasta 1910–1915: wybrane materiały ze zbiorów Archiwum Państwowego w Krakowie*, Archiwum Państwowe w Krakowie, Kraków.
- Kłodnicki Z. (red.) 1995, *Komentarze do Polskiego atlasu etnograficznego*, t. 2, *Budownictwo*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław.
- Luchter B. 2010, *Jednostki katastralne jako podstawa badań struktury użytkowania ziem w mieście Krakowie*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie”, nr 821, s. 145–162.
- Mełges H. 2015, *Housing in the Polish Countryside (ruralist's reflections) / Budownictwo mieszkaniowe na polskiej wsi (refleksje ruralisty)*, „Czasopismo Techniczne: Architektura”, z. 1, r. 112, s. 83–108.
- Myga-Piątek U. 2007, *Kryteria i metody oceny krajobrazu kulturowego w procesie planowania przestrzennego na tle obowiązujących procedur prawnych*, [w:] M. Kistowski, B. Korwel-Lejkowska (red.), *Waloryzacja środowiska przyrodniczego w planowaniu przestrzennym*, Fundacja Rozwoju Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, s. 101–110.
- Pokropek M., Pokropek W. 1995, *Tradycyjne budownictwo drzewne w Polsce*, t. 1, *Budownictwo ludowe, chałupy i ich regionalne zróżnicowanie*, Neriton, Warszawa.

- Reinfuss R. 1946, *Pogranicze krakowsko-góralskie w świetle dawnych i najnowszych badań etnograficznych*, „Lud”, t. 36 (1939–1945), s. 222–255.
- Rumińska A. 2013, *Architektura lub budownictwo. Wiejskość lub miejskość. Relacje, inspiracje i kano-ny piękna w kubaturowym kształtowaniu i projektowaniu przestrzeni*, [w:] S. Klein (red.), *Między starym a nowym. Tradycyjne budownictwo ludowe a współczesna architektura wiejska*, Stowarzyszenie Muzeów na Wolnym Powietrzu w Polsce, Wdzydze, s. 25–46.
- Tłoczek I. 1958, *Chałupy polskie*, Arkady, Warszawa.
- Udziała S. 1924, *Krakowiaci*, Księgarnia Geograficzna „Orbis”, Kraków.

Archiwalia

- Archiwum Etnograficzne Muzeum Techniki Ludowej*, sygn. III/13144–13234, Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli w Krakowie [MEK].
- Budownictwo z terenu Krakowa*, sygn. II/3457–3599, Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli w Krakowie [MEK].
- Dokumentacja Skansenu w Nowej Hucie*, sygn. II/28856–28929, Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli w Krakowie [MEK].
- Institut für Deutsche Ostarbeit*, sygn. IDO, Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Jagiellońskiego [IEiAK UJ].
- Koła Krajoznawcze*, sygn. 1596–1597, Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Jagiellońskiego [IEiAK UJ].

Źródła internetowe

- Bank Danych Lokalnych: powszechny spis rolny z 2010 roku*, <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/kategoria/1787>, 15.12.2019.
- Biuletyn Informacji Publicznej Urzędu Miasta Krakowa: park kulturowy Nowa Huta*, https://www.bip.krakow.pl/?dok_id=81995, 15.12.2019.
- Biuletyn Informacji Publicznej Urzędu Miasta Krakowa: park kulturowy Stare Miasto*, https://www.bip.krakow.pl/?dok_id=48882, 15.12.2019.
- Dawne Mapy Krakowa*, <https://dawnemapykrakowa.pl/>, 15.12.2019.
- Google: serwisy mapowe, aplikacja komputerowa Google Earth Pro 7.3.2.5776*, <https://www.google.com/maps/>, 15.12.2019.
- Gminna Ewidencja Zabytków dla Miasta Krakowa*, opublikowano 01.07.2019, <https://www.bip.krakow.pl/zalaczniki/dokumenty/n/186238/karta>, 03.07.2019.
- Kataster Galicyjski*, zbiory Archiwum Narodowe w Krakowie, sygn. 29/280/0, <https://www.szu.kajwarchiwach.gov.pl/zespol/-/zespol/31472>, 10.12.2019.
- Małopolska Infrastruktura Informacji Przestrzennej*, <https://miip.geomalopolska.pl/imap/#gmap=gp0>, 15.12.2019.
- Mapire – Historical Maps Online*, <https://mapire.eu/en/>, 15.12.2019.
- Miejski System Informacji Przestrzennej Urzędu Miasta Krakowa: mapy historyczne*, https://msip.um.krakow.pl/kompozycje/?config=config_historia.json, 15.12.2019.

Miejski System Informacji Przestrzennej Urzędu Miasta Krakowa: przestrzeń miejska, https://msip.um.krakow.pl/kompozycje/?config=config_plan.json, 15.12.2019.

Nowa Huta Mniej Znana

<https://www.facebook.com/nowohuckiekapliczki/posts/2542514509360618>, 15.12.2019.

Rejestr Zabytków Krakowa, opublikowano 20.02.2018, http://www.wuoz.malopolska.pl/images/file/2018/rejestr_krakowski2018.pdf, 03.07.2019.

Rekonstrukcje i odbudowy, https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=988009301346763&id=595898223891208, 15.12.2019.

Telewizja Polska – Kraków,

<https://krakow.tvp.pl/45289207/krakowski-skansen-powstanie-w-nowej-hucie>, 15.12.2019.

Wojskowy Instytut Geograficzny, polski.mapywig.org/, 15.12.2019.

Autor:

dr Tobiasz Orzeł

e-mail: tobiaszorzel@gmail.com